

Fizika mérnök informatikusoknak 1. FBNxE-1

Előadók: Dr. Geretovszky Zsolt és Dr. Laczkó Gábor

Mechanika + Elektromosság

2010. szeptember 8.

Információk

A követelmények ismertetése.

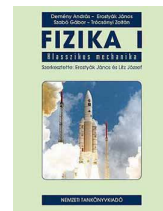
A kurzus segédanyagai a <http://opt.physx.u-szeged.hu/indexh.html> internet-címen az Oktatás/Kurzusok link alatt találhatóak meg.

Ajánlott irodalom a mechanika részhez:

- Erostyák János, Litz József: *A fizika alapjai*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002

- Erostyák János, Litz József: *Fizika I. Klasszikus mechanika*, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2007

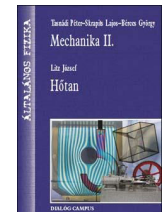
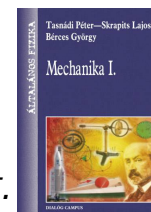

- Budó Ágoston: *Kísérleti fizika I.*, Nemzeti Tankönyvkiadó

- Dialóg Campus Kiadó *Általános Fizika* sorozatának könyvei:

Tasnádi Péter, Skrapits Lajos, Bérces György: *Mechanika I.*

Tasnádi Péter, Bérces György, Skrapits Lajos, Litz József: *Mechanika II. Hőtan*

A világhálón fellelhető anyag legtöbbször NEM lektoráltak!!

A fizikai mennyiség

$$x = \{x\}[x] \quad (\text{számérték})(\text{mértékegység})$$

A mértékegység az azonos fajtájú mennyiségek halmazából kiválasztott vonatkoztatási mennyiségérték.

Etalon: valamely mennyiség mértékegységét reprodukálható módon megtestesítő mérőeszköz.

Koherens mértékegységrendszer: a mértékegységek zöme néhány definiált alaplammennyiség egységeiből származtatható.

Egy fizikai mennyiség definíciójával szemben támasztott a legfontosabb követelmény az, hogy egyértelműen megállapítható legyen belőle, hogy az illető mennyiséget **hogyan kell mérni**.

Dimenzionális homogenitás

• A mértékegységrendszer transzformációjával szembeni szimmetria. Az egyenletek ezen tulajdonságát a Fourier-feltétel rögzíti:

"Egy egyenletben szereplő minden tag dimenziójának azonosnak kell lennie."

• Az egyenletek felbonthatók külön a mérőszámok és külön a mértékegységek közötti kapcsolatokra.

• pl. az $x_3 = ax_1^{a1}x_2^{a2}$ egyenlet azt jelenti, hogy

$$\{x_3\}[x_3] = \{a\}[a]\{x_1\}^{a1}[x_1]^{a1}\{x_2\}^{a2}[x_2]^{a2},$$

azaz egyszerre kell teljesülnön, hogy $\{x_3\} = \{a\}\{x_1\}^{a1}\{x_2\}^{a2}$ és $[x_3] = [a][x_1]^{a1}[x_2]^{a2}$, azaz a mértékegységek egymástól nem függetlenek.

• A természettörvények objektívek, az őket leíró egyenletekben szereplő mennyiségek **számértéke** függ az etalon illetve a zéruspont megválasztásától, azaz szubjektív.

• Pl. $F = ma$ egyenletben a fizikai mennyiségek közötti *kapcsolat független a választott mértékegységtől*.

• A mértékegységet csak akkor kell megadni, ha a képletben egy mértékegységgel rendelkező konstans is szerepel.

• Dimenzióanalízis

• Dimenzió nélküli kifejezések (sin (); e()); stb.)

Milyen a jó mértékegység?

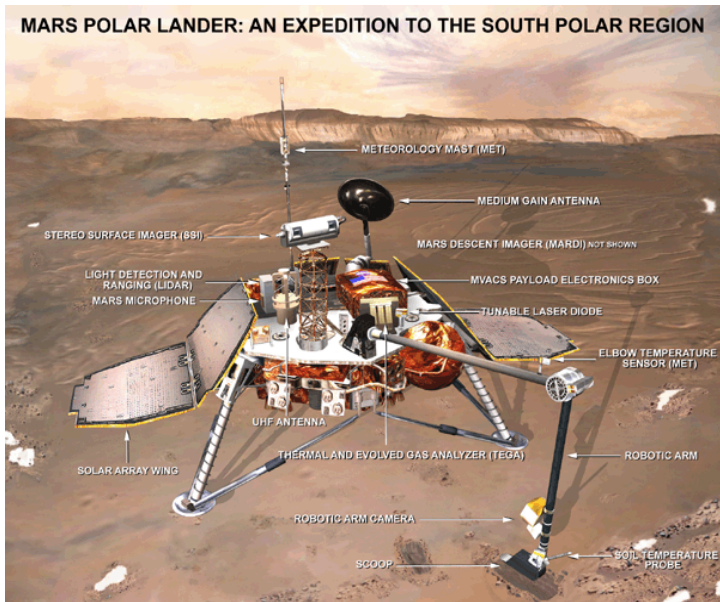
Elvileg a fizikai mennyiségekhez tetszőleges mértékegységet hozzárendelhetünk.

- Azonban a mértékegységeket **célszerű** úgy megválasztani, hogy segítségével a mindennapi élet tapasztalatai egyszerűen kifejezhetők legyenek.
- Továbbá az egységet időtálló módon rögzíteni → a mértékegységeket lehetőleg természeti állandókra vagy jól reprodukálható jelenségekre kell alapítani, és a lehető legnagyobb körben egyezményesen elfogadtatni.

Mértékrendszerek

- 1799. június 22. az első tízes alapú mértékrendszer (Decimal Metric System); az első platina méter és kilogram etalonok elhelyezése a párizsi Archives de la République-ban.
- 1832. Gauss megalkotja az **első koherens mértékrendszert**, melyben a kg-hoz és a m-hez hozzáveszi a csillagászatból vett másodpercet. Gauss meghatározza a Föld mágneses terének erősségét a milliméter, gramm and másodperc egységek segítségével.
- 1860-as évek Maxwell és Thomson javasolja, hogy a koherens mértékrendszer álljon **alap és származtatott mértékegységekből**.
- 1874 bevezetik a **CGS rendszert**, mely három mechanikai egységen a centiméteren, a gramon és a másodpercen alapul és a prefixumok közül bevezetik a mikrotól a megáig terjedőket.
- 1875 május 20. **Méter Konvenció**, feladata az új méter és kilogram etalonok kidolgozása.
- 1889 életbe lép az **MKS rendszer** az új méter és kilogram standardokkal és a bevezetésre kerülő csillagászati másodperccel.
- 1901 Giorgi bebizonyítja, hogy a mechanikai mértékegységekhez az amper, vagy ohmot hozzávéve koherens 4 elemű mértékrendszer alkotható.
- 1921 a Méter Konvenció felülvizsgálata.
- 1939 az **MKSA rendszer** bevezetése: a negyedik mértékegység az amper lesz.
- 1954 bevezetésre kerül a **kelvin és a candela**, mint a termodinamikai hőmérséklet és a fényerősség egységei.
- 1960 A hat elemű mértékrendszer a **Systeme International d'Unités (SI)** nevet kapja.
- 1971 az anyagmennyiség mértékegységének, a **mol**nak a bevezetésével teljessé válik a jelenleg is érvényes 7 tagú SI mértékrendszer.

Mars Polar Lander

Spacecraft Dimensions

1.06 meters tall by 3.6 meters wide.

Spacecraft Weight

Total: 576 kg

Propellant: 64 kg

Mission Timeline

1993: Project started

January 3, 1999: Launch

December 3, 1999: **LOST** during landing

Project Cost

\$110 million for spacecraft development, \$10 million mission operations; total \$120 million (not including launch vehicle or Deep Space 2 microprobes).

Root Cause: Failure to use metric units in the coding of a ground software file, "Small Forces," used in trajectory models

Az SI alap mértékegységei

Mennyiség	Név	Jel
Hosszúság	méter	m
Tömeg	kilogram	kg
Idő	másodperc	s
Elektromos áram	amper	A
Termodinamikai hőmérséklet	kelvin	K
Anyagmennyiség	mol	mol
Fényerősség	kandela	cd

Az SI alapegységei

A *hosszúság* mértékegysége a *méter*, jele *m*. A méter annak az útnak a hosszúsága, amelyet a fény vákuumban 1/299 792 458 másodperc alatt tesz meg.

A *tömeg* mértékegysége a *kilogramm*, jele *kg*. A kilogramm a Sèvres-ben őrzött tömegetalon tömege.

A *idő* mértékegysége a *másodperc*, jele *s*. Az alapállapotú cézium 133 atom két hiperfinom szintje közti átmenethez tartozó sugárzás 9 192 631 770 periódusának időtartama.

Az *elektromos áramerősség* mértékegysége az *amper*, jele *A*. Az amper olyan állandó elektromos áram erőssége, amely két egyenes, párhuzamos, végtelen hosszúságú, elhanyagolhatóan kicsiny körkeresztmetszetű és egymástól 1 méter távolságban, vákuumban levő vezetőben fenntartva, e két vezető között méterenként $2 \times 10^{-7} \text{N}$ erőt hozna létre.

A *termodinamikai hőmérséklet* mértékegysége a *kelvin*, jele *K*. A kelvin a víz hármaspontja termodinamikai hőmérsékletének 1/273,16-szorosa.

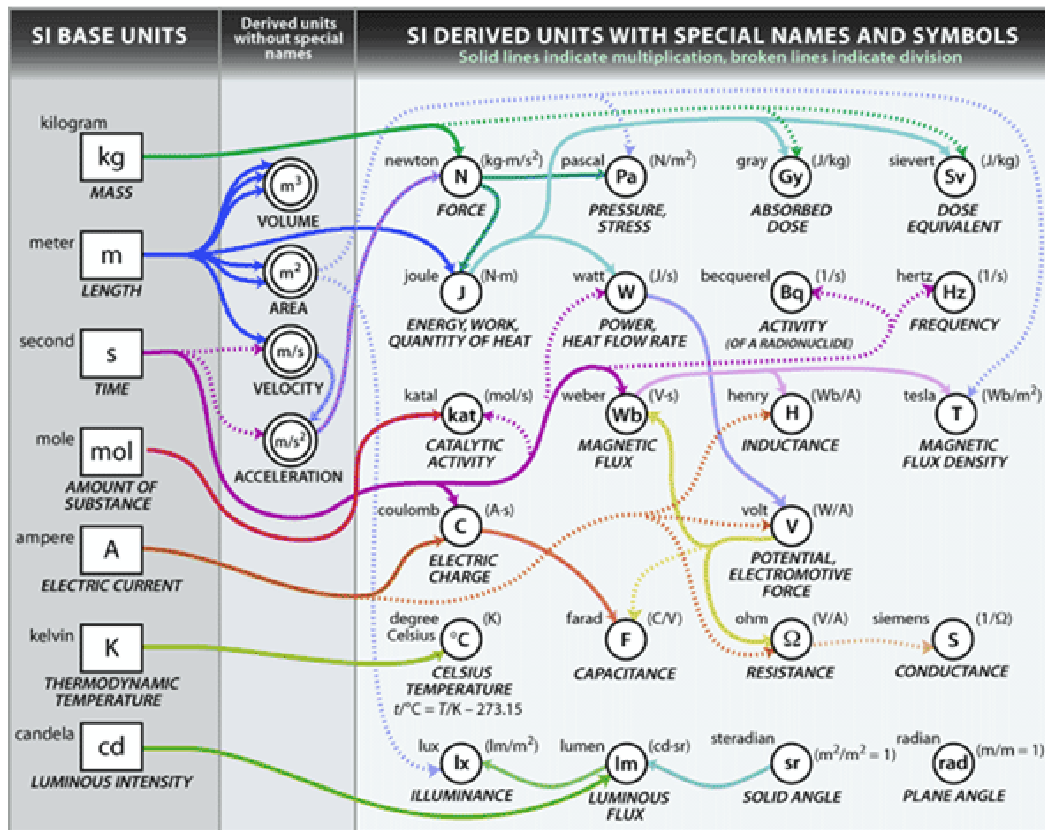
Az *anyagmennyiség* mértékegysége a *mól*, jele *mol*. A mól annak a rendszernek az anyagmennyisége, amely annyi elemi egységet tartalmaz, mint ahány atom van 0,012kg szén-12 izotópban.

A *fényerősség* mértékegysége a *kandela*, jele *cd*. A kandela az olyan fényforrás fényerőssége adott irányban, amely 540THz frekvenciájú monokromatikus fényt bocsát ki és sugárerőssége ebben az irányban 1/683-ad watt/szteradián.

SI prefixumok

Factor	Name	Symbol	Factor	Name	Symbol
10^{24}	yotta	Y	10^{-1}	deci	d
10^{21}	zetta	Z	10^{-2}	centi	c
10^{18}	exa	E	10^{-3}	milli	m
10^{15}	peta	P	10^{-6}	mikro	μ
10^{12}	tera	T	10^{-9}	nano	n
10^9	giga	G	10^{-12}	piko	p
10^6	mega	M	10^{-15}	femto	f
10^3	kilo	k	10^{-18}	atto	a
10^2	hekto	h	10^{-21}	zepto	z
10^1	deka	da	10^{-24}	yocto	y

Származtatott mértékegységek

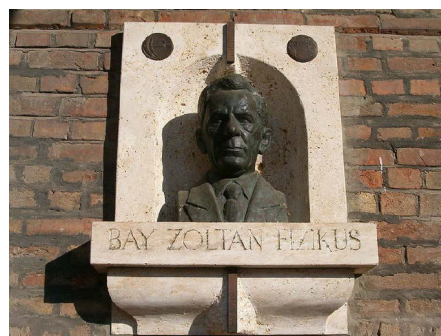
A hosszúság

- **1799:** a Párizson áthaladó délkör hosszának 40 milliomod része (Cu mérőhasáb)
- **1889:** nemzetközi méter etalon platina-irídium (90/10) ötvözetből, ősméter (hiba 1µm, relatív hiba: 10⁻⁶)
- **1960:** a kripton 86 izotóp egy átmenetének hullámhosszához rögzítik a métert

$$1 \text{ m} = 1\,650\,763,73 \lambda_0$$

mérési eljárást adtak meg, relatív hiba: 10⁻⁹

- **1983:** A fény által vákuumban 1/299 792 458 másodperc alatt megtett út. (relatív hiba: 10⁻¹⁵)

A délkör 10°-os szakaszának lemérése, 1791-1798

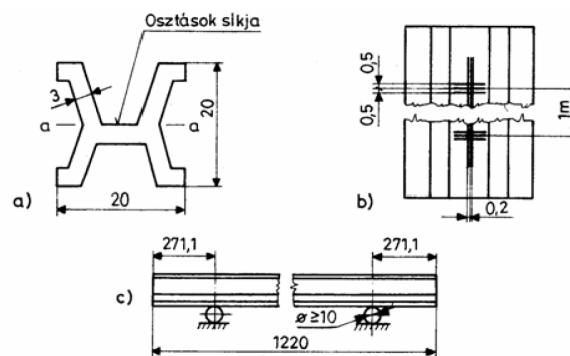

Jean Baptiste Joseph DELAMBRE
1749 - 1822

Pierre François André MECHAIN
1744 - 1804

Az ősméter

Az ősmétert TRESKA francia fizikus tervezte, de a konstrukció kialakításában szerepe volt KRUSPÉR javaslatának is. A jellegzetes, "X" keresztmetszetű szelvény **90% platina és 10% irídium ötvözetéből** készült, így viszonylag kis lineáris hőtágulási együtthatóval rendelkezik. A rúd 1200 mm hosszúságú. A métert két, az ún. semleges síkra (a-a) a hossz tengelyre merőlegesen felvitt, **8 mm szélességű főkarok** közötti távolság reprezentálja. E karoktól 0,5 mm-re mindkét oldalon egy-egy segédvonal található, ezek a célzómikroszkópos optikai komparátor könnyebb beállíthatóságát segítik elő.

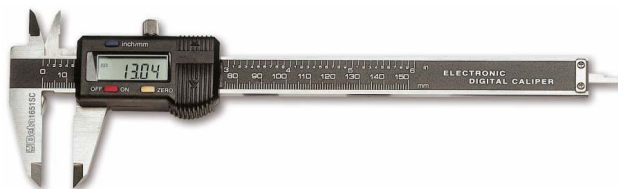
A semleges sík középvonalában egy kettős karc húzódik (a két vonal távolsága 0,2 mm). Ezek tűzik ki az etalon tengelyvonalát (b ábra). Az ősmétert a legkisebb lehajlást eredményező, ún. **Bessel-féle alátámasztási pontokon**, azaz a végektől számítva a teljes hossz 2/9-ed részének megfelelő távolságban kell alátámasztani, legalább **10 mm átmérőjű görgőkkel** (c ábra).

Hosszúságmérő eszközök

Méterrúd, mérőszalag

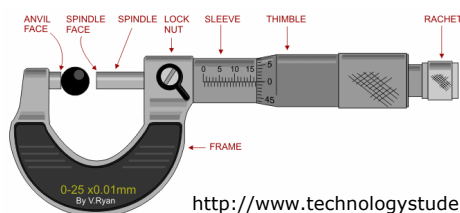

Tolómérő

nóniusz!

Csavarmikrométer

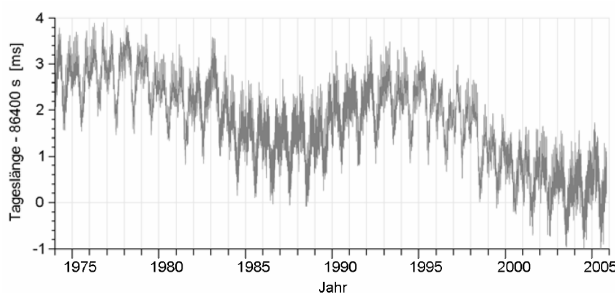
<http://www.technologystudent.com/equip1/microm1.htm>

Lézeres távolságmérés

... és még sok speciális megoldás.

Az idő mérése

- **1820:** másodperc a közepes szoláris nap 1/86400 része

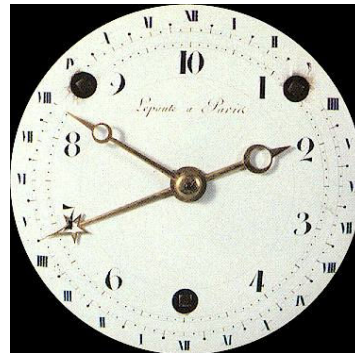

- **1956:** A másodperc a tropikus év 1/31 556 925.9747-ed része 1900 január 0 12 óra efemeris idő szerint.
- **1968:** Az alapállapotú cézium 133 atom két hiperfinom szinte közti átmenethez tartozó sugárzás 9 192 631 770 periódusának időbeli hossza.
- **1997:** rögzítik, hogy a fenti definícióban az alapállapot 0 K kinetikus hőmérsékletű nyugvó Cs atomot jelent.

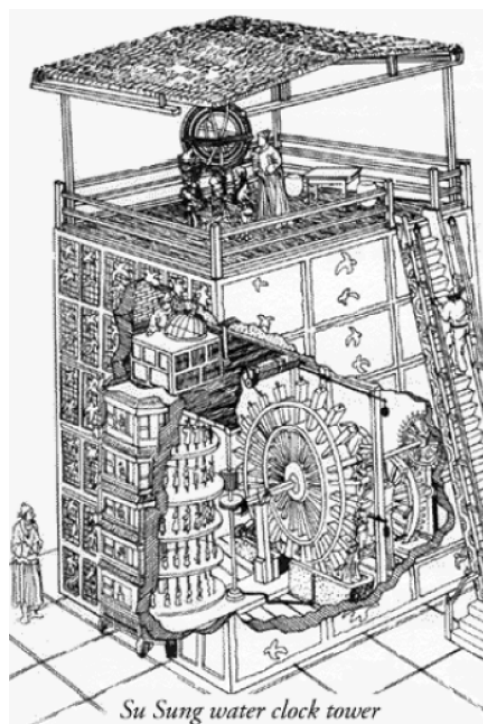
Érdekesség az időmérés történetéből

- Decimális (!) idő mértékrendszer
Kína, i.e. 1000
Franciaország, 1793. október 5.

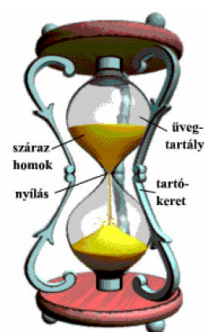

Időmérő eszközök 1.

Vízórák (i.e. 1400)

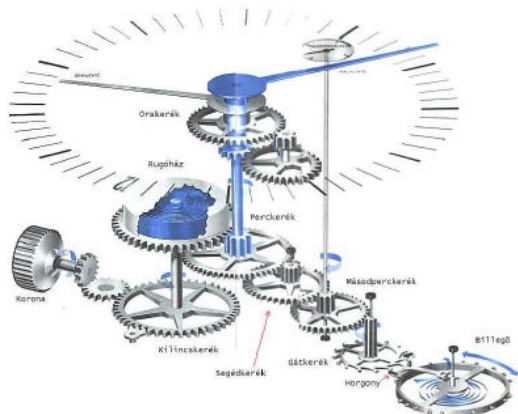
Homokórák

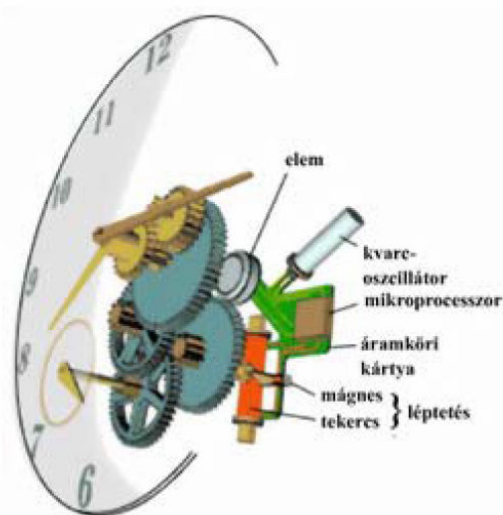
... és még sok egyéb leleményes megvalósítás.

Időmérő eszközök 2.

Mechanikus óraszerkezetek
(kilincskerék, kronométer 0,1s/nap)

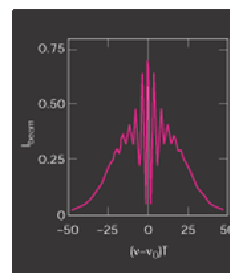
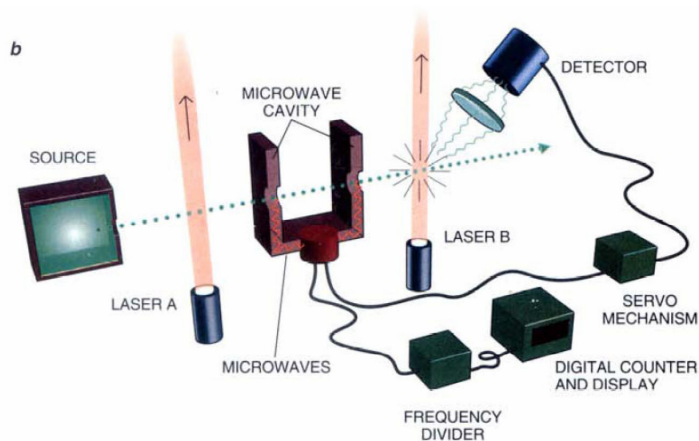

Kvarc alapú időmérés (1920-1940)
 10^{-4} s/nap

Időmérő eszközök 3. Atomórák

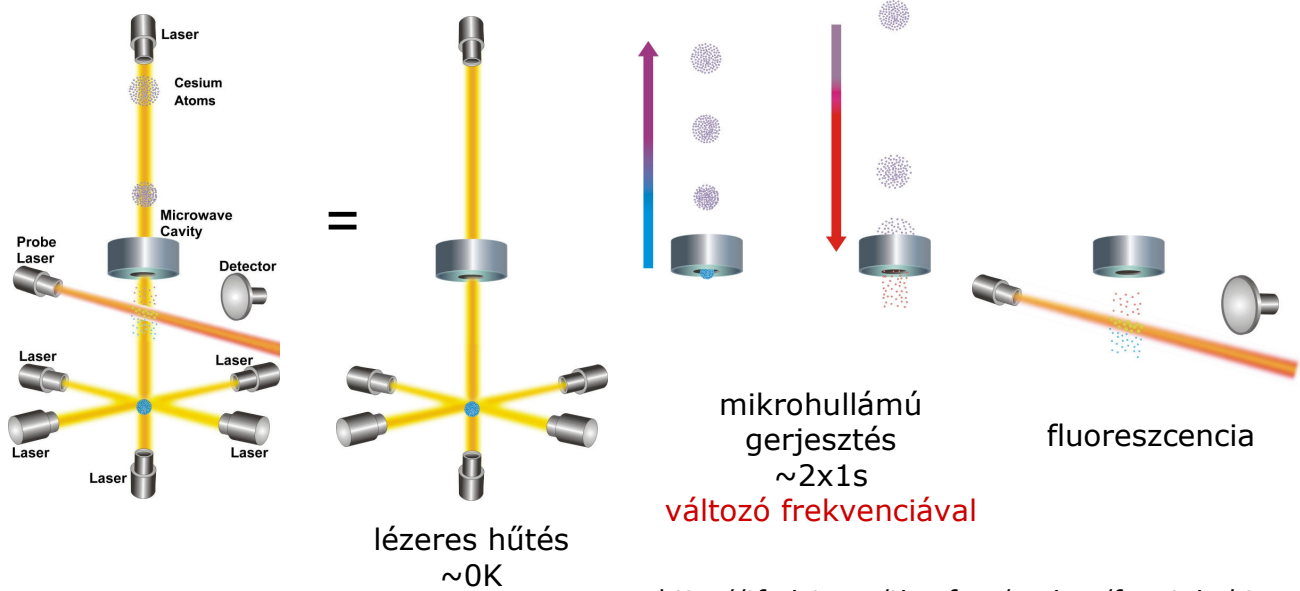
- történeti áttekintés
<http://tf.nist.gov/cesium/atomichistory.htm>
- 1949: az első NH_3 alapú (Isidor Rabi)
- 1952: NBS-1, az első Cs alapú
- 1955: az első, mely Cs nyálábot használ

- 1967: az SI másodperce atomórával definiált.
- 1989: Norman Ramsey, Hans Dehmelt és Wolfgang Paul fizikai Nobel díjat kap

Atomórák folyt.

- 1999: NIST-F1 atomi szökőkút elvű atomóra, pontosság (2005-ben) 5×10^{-16} vagy 1 másodperc 60 millió évben

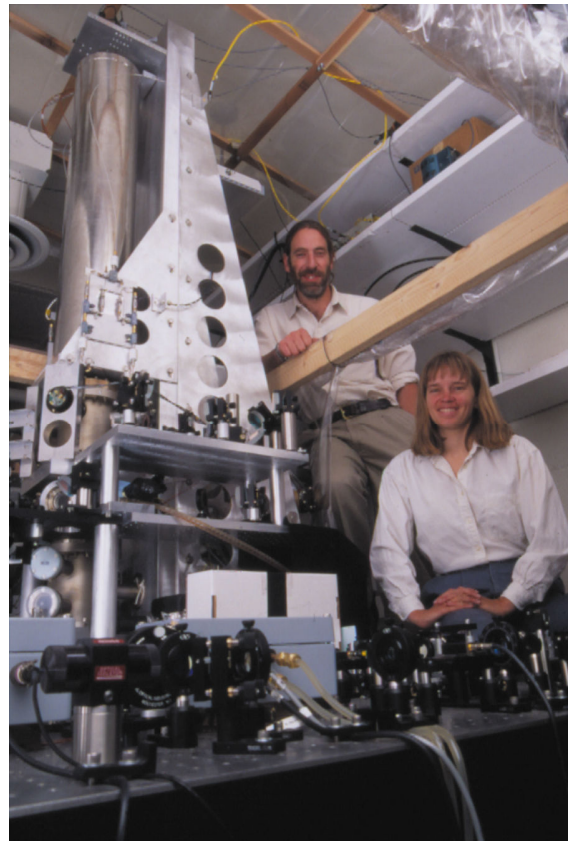
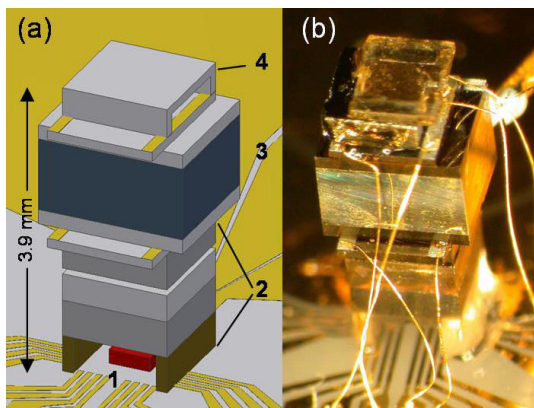

<http://tf.nist.gov/timefreq/cesium/fountain.htm>

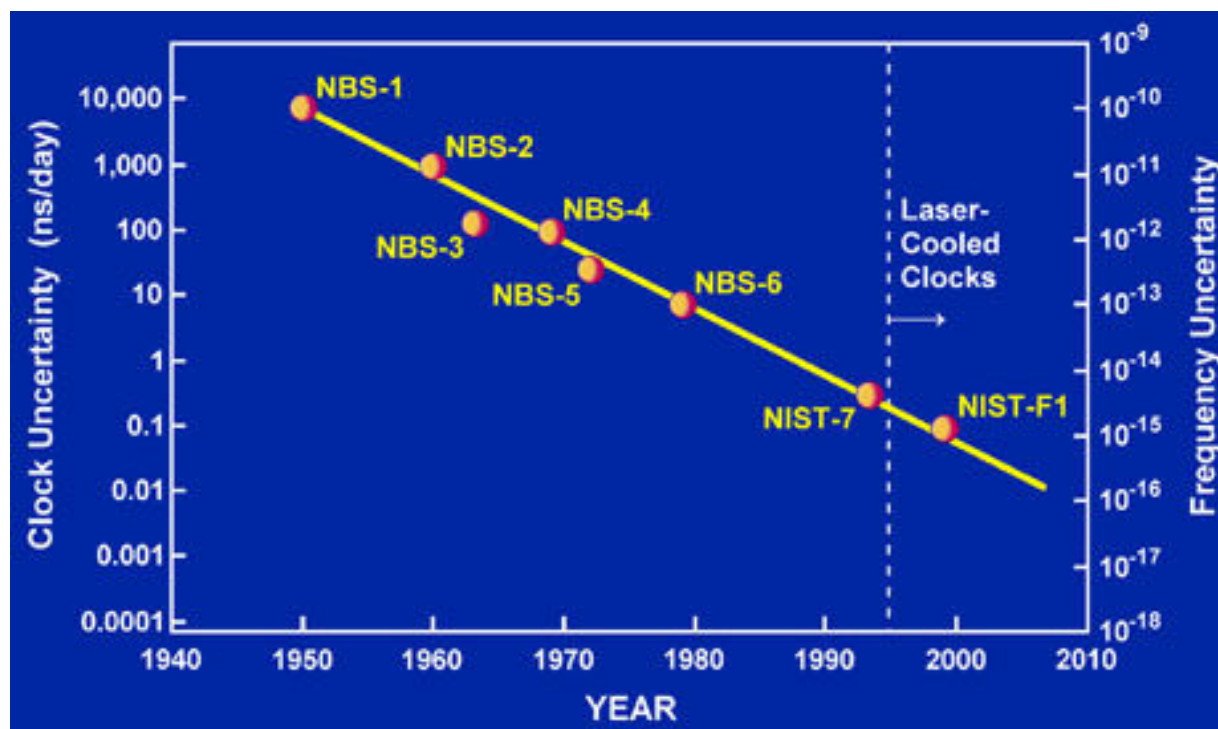
<http://tf.nist.gov/cesium/fountain.mpg>

2004: Elkészül az első miniatűr atomóra

Steve Jefferts és Dawn Meekhof
a feltalálók

Atomórák pontossága

GPS

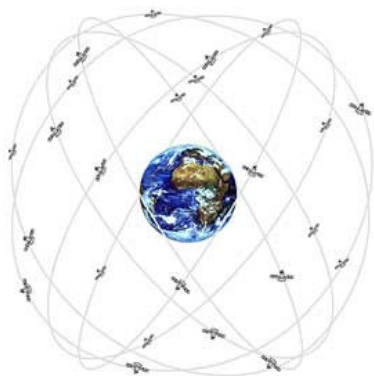
Global Positioning System = globális helymeghatározó rendszer

1978-1985 „felépül” az amerikai NAVSTAR (Navigation System for Timing and Ranging) rendszer első fázisa (11 műhold)

1982 pályára áll az orosz GLONASS rendszer első műholdja

1995 24-re bővül a NAVSTAR műholdak száma

2007 Az EU saját rendszer kiépítése mellett dönt (Galileo: várható befejezés 2010 (2013))

NAVSTAR
tszfm: 20183km

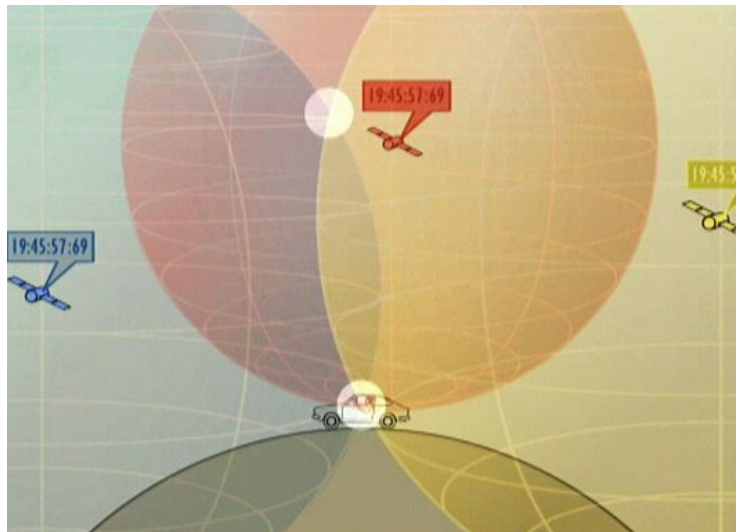
A legmodernebb műhold ...

... és annak egyik Rb-atomórája.

<http://www.kowoma.de/en/gps/>

A GPS működési elve

A trilateráció, vagy a 3 pontú helyzetmeghatározás

Három egymást metsző gömb felületének két pontja közös. Általában a két metszéspont közül csak az egyik reális. Ha tehát az autó GPS-e ismeri legalább három műhold pontos helyzetét és az azoktól mért pontos távolságát, akkor meg tudja állapítani saját térbeli helyét.

A GPS működése 1/2

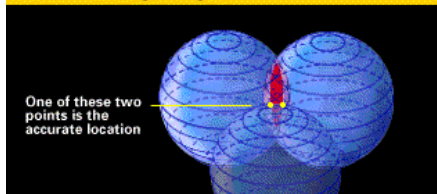
How it works

Satellites are reference points for locations on earth

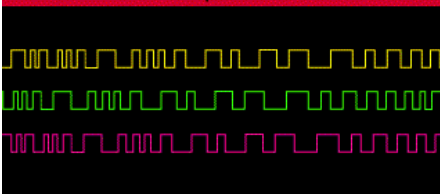
Step 1: Triangulating from Satellites

In Review: Triangulating

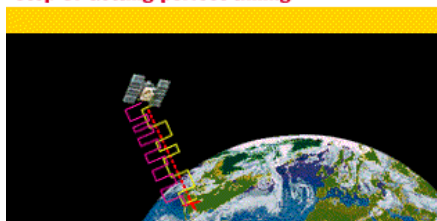

Step 2: Measuring distance from a satellite

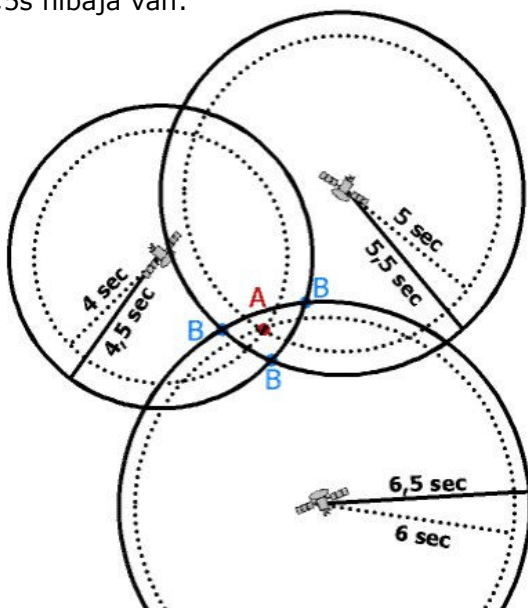
Each satellite has a unique Pseudo Random Code

Step 3: Getting perfect timing

Ha a vevőegységnek 0,5s hibája van:

Az ideális 1 metszéspont helyett (A pont), 3 metszéspontot (B pontok) kapunk.

... kell egy negyedik műhold.

A GPS működése 2/2

How it works

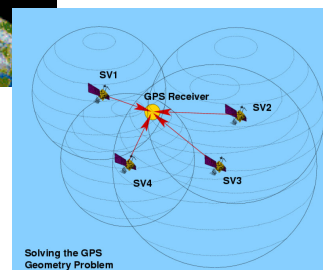
Satellites are reference points for locations on earth

Step 3: Getting perfect timing

In review: Perfect timing

A fourth satellite takes another measurement to check the other three

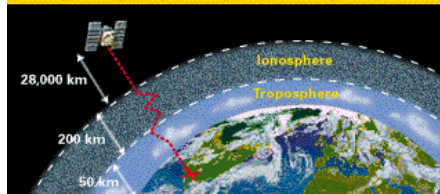
Step 4: Knowing where a satellite is in space

Changes are transmitted back to the receivers

Step 5: Correcting errors

Taking a rough trip through the atmosphere

Hibaforrás	Mérték
Ionoszféra	± 5 m
Ephemeris errors	± 2.5 m
Műhold órája	± 2 m
Többszörös visszaverődés	± 1 m
Troposzféra	± 0.5 m

<http://www.kowoma.de/en/gps/errors.htm>

<http://www.trimble.com/gps/index.shtml>